

Csend, hallgatás, elhallgatás

Konferencia-felhívás

A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület 39. konferenciája

Veszprém, 2025. augusztus 21–23.

A csend nyilvánvalóan éppúgy hozzátartozik az emberi léthez, mint a beszéd, és annyira összetett jelenségként is vizsgálendő. A csend jelen van a mindennapjainkban, a társadalomban, a művészetben, a vallásban, és mivel ez a múlt századokban sem volt másképp, ezért jelen van a történeti forrásokban is.

Ha a hallgatás történetére gondolunk, akkor rögtön felmerülhet, ahogy az elnyomó politikai rendszerek a történelemben és a kultúrákban az eszmék, az identitások és a politikai célokkal ellentétesnek ítélt narratívák eltörlése, háttérbe szorítása érdekében alkalmazták az elhallgattatás széles, részben állandó, részben korszakonként változó eszköztárát. A nyugati kultúrában a hallgatás és a tehetetlenség közötti kapcsolat kézenfekvőnek mutatkozik, vagyis ahhoz, hogy egy elhallgatott egyén vagy csoport hatalomra jusson, hallatnia kell a hangját, hogy ellenálljon és átalakítsa elnyomása körülményeit.

A csend azonban nem csupán a hangok teljes hiányával, a mozdulatlansággal és a hallgatás állapotával, valamint a beszéd megtiltásával vagy megakadályozásával egyenlő. A csend lehet önmagában értékes erény, helyet hagyhat valami fontos számára, jobb színben tüntetheti fel a szavakkal visszafogottan bánó egyént, meghitt közeget teremthet a zajos nagyvilágban, megőrizhet bizalmas információkat, de alkalmazható az ellenállás erőteljes eszközeként is.

A hallgatás egyrészt aktív cselekvés, sajátos gyakorlatokkal, másrészt pedig nem egysíkú, hanem többféle üzenete, formája, alkalmazása lehet. Sokféle csend létezik tehát, amelynek jelentése és megvalósítása időben, helyzetben és az elbeszélőtől függően változik, a vállalttól a kényszerített csendig, a ki nem mondottól a kimondhatatlan mondatokig, az aktív, figyelő hallgatástól a beszéd tudatos megszüréseig, az értékes, megszentelt csendtől a beszéd megtagadásán keresztül a tiltakozásig. Kutatása nem könnyű, hiszen egyrészt nehezen megragadható, másrészt viszont sokféle terepen, sokféle jelentéssel létezik, ezért történeti vizsgálatát érdemes más tudományágak eredményeit is figyelembe véve végezni, illetve a forrásokat a szokásostól néha eltérő módon faggatni.

Historiográfia

A csend és hallgatás tanulmányozása az 1980-as évektől került a társadalomtudományos érdeklődés horizontjára, ennek alapjául szolgálhatott egyrészt a kultúrtörténet, másrészt pedig az érzékelés problémakörének felfutása, melynek keretében az eddig háttérbe szorult érzékszervek, a szaglás, tapintás és hallás is a kutatás fókuszpontjába került. Ekkoriban jelent meg a *soundscape* (hangzó táj) fogalma is, amely a társadalom hangzó környezetét, az embert körülvevő zajokat, az információt hordozó hangokat, vagy éppen ezek hiányát önálló értelmezés tárgyává tette, rámutatva ezek kultúránként és koronként változó jellegére, például a modernitással járó zajszint emelkedésére vagy a városi hangokból kinyerhető információkra.¹ Az ekkor és a következő évtizedekben indult csendre vonatkozó kutatások az addig jellemző csend/hallgatás/passzivitás vs. hang/beszéd/cselekvés leegyszerűsítő dichotómia ellenében egy jóval összetettebb és árnyaltabb értelmezést láttak kívánatosnak. E szerzők felismerték, hogy a csend fontos erő a társadalmi rend és a társadalmi cselekvés alakításában. Az egyik korai programadó szöveg Peter Burke nevéhez kötődik, aki a kora újkori csend problémáját szervesen beleillesztette a korszak vallás-, politika- és társadalomtörténetébe. Rámutatott, hogy bizonyos

¹ Schafer 1977

csoportok (szerzetesek, nők, gyerekek, nemesek) esetében már korábban is a csendesebb viselkedés számított ideálisnak, majd kiemelte, hogy a korszak nagy folyamatai több esetben is kapcsolódtak a hallgatás újfajta értékeléséhez. Az abszolutista udvarokban mind az uralkodó, mind az udvaroncok egy újfajta titkolódzó, visszafogottan viselkedő, hallgató ideált követtek. A reformáció és az ellenreformáció nagyobb csendet követelt meg a templomi hívektől, illetve új hallgatáson alapuló közösségeket (trappisták, kvékerek) hozott létre. A civilizáció folyamata újfajta önfegyelmet, csendesebb nyilvános viselkedést várt el a társadalom egyre szélesebb rétegeitől.² A 2010-es évektől inspirációt jelentett Alain Corbin monográfiája, amelyben a csend sokrétű kultúrtörténetét írta meg, számos irodalmi példára is építve. Nagy hangsúlyt kap nála is a kora újkor időszaka, ahol a csendre nevelő intézmények (az iskola, a hadsereg, a börtön, a reformáció és az ellenreformáció templomai) egyre hatékonyabban működtek, ahol a csend nem csak a beszéd, hanem a testi funkciók (evés, emésztés, szexualitás) megfegyvelését is jelentette. A szerző felhívja a figyelmet a modernitással járó új jelenségekre is, az egyre hangosabb városokban az intimitásra, magánélet kialakítására való törekvésre, a természet csendje iránti nosztalgikus vágyakozásra, vagy az elidegenedéshez kötődő kommunikációhiányra.³

A csenddel foglalkozó irodalom – a módszertani, összefoglaló munkák és az esettanulmányokat felsorakoztató kötetek – áttekintése azt bizonyítja, hogy számos tudományterület képviselői járultak hozzá a kérdéskör vizsgálatához. Korai érdeklődést mutatott a csend iránt a vallástudomány, amely a különféle vallások hallgatással kapcsolatos tanításait, illetve gyakorlatait (például a szerzetesi *silentiumot*) állították a középpontba.⁴ A nyelvészek és nyelvi antropológusok a csendet magának a nyelvnek szükséges, bár végtelenül árnyalt elemeként említik, amely inkább a kommunikáció része, mint annak akadálya. Ezért a csend és a hang kapcsolata a retorika és a kommunikáció kutatásának fontos témája. A politikatudomány és a szociológia különböző elhallgatási stratégiákat fedezett fel a cenzúrában, a propagandában és a kettős beszédben. A csend mint hiány/elnyomás/hatalomnélküliség számos politikai kontextusban megjelenik. A „hallgatás spiráljaként” írják le azt, hogy valaki nem képes kifejezni politikai preferenciáit az ellentétes közvélemény ellenére, bármilyen csekély is legyen az.⁵ A totalitarizmusról és az állami terrorról szóló tanulmányok a hallgatást és annak titkait a hatalom megszerzésének és újratermelésének – sőt, meghatározásának – technikájaként értelmezték. Más perspektívákból a hallgatás mint az uralomra válaszul alkalmazott taktika, vagy mint a hatalom gyengeségeit leleplező álca került előtérbe. Ez az aktív csend a társadalmi cselekvés egyik fajtája, és így mindig közös produkció.⁶ A csend rendszeresen része az erőszak, a háborúk, forradalmak és a népirtások emlékezetének.⁷ Az emlékezetkutatásban a hallgatás a felejtés vagy a tagadás szinonimájaként a legáltalánosabb hivatkozás, de az emlékezés, a gyász és az „újra együttélés” folyamataiban a beszéd szükségszerű felfüggesztéseként is megmutatja magát. A traumaelmélet pszichiátriai öröksége a csend és az erőszak kapcsolatát megalapozta, de annak kifejtése nagyrészt az irodalomtudósok munkássága révén került központi pozícióba, mint az egyén sérült pszichéjének képtelensége a traumatikus élmény reprezentálására. A feminista gondolkodás és a társadalmi nemek kutatása eleinte a hallgatás megtörését tekintette a felszabadulás zálogának, ám ebben a gondolatmenetben a hallgatás „elhallgatottként” való értelmezése a hallgatót passzívvá teszi, ami újratermeli a hallgatást létrehozó hatalmi

² Burke 1993.

³ Corbin 2016

⁴ MacCulloch 2013

⁵ Ferguson, 2003

⁶ Murray, Durrheim 2019

⁷ Ze'ev, Ginio, Winter 2010.

hierarchiákat. Számos kutatás ehelyett a hallgatást a lehetőség tereként fogja fel, amely így az ellenállás és a gyógyulás egyik hatékony eszközévé válik.⁸

A csend fokozatosan a maga nemében, saját jogán legitim, produktív és ígéretes kutatási területté vált, egyre nagyobb érdeklődés övezte a hallgatás különböző formáit és jellemzőit, hatásait, okait és tapasztalatait, és a passzív hallgatás helyett egyre inkább a csend konkrét gyakorlása, a hallgatás mint aktív cselekvés került a vizsgálódások középpontjába. Úgy is mondhatnánk, hogy a társadalom- és bölcsészettudományok a hallgatás felé fordultak, a csend divatossá vált, ezt számos tematikus folyóiratszám, kutatói projekt és konferenciakötet is bizonyítja.⁹

A magyar tudományosságban eddig az irodalomtudomány, a filozófia és a szociológia mutatott érdeklődést a csend iránt,¹⁰ illetve a 20. századi történeti kutatásokban játszott jelentősebb szerepet. A 20. századi magyar történelem kutatásában a tabusítás témája a holokauszt traumái kapcsán került előtérbe a 1980-as évek eleje óta. A holokauszt traumáinak elhallgatása az első és második generációs túlélőkkel készített interjúkkal került be igazán a köztudatba.¹¹ Ha a trauma, a környezet büntudata s a politikai tabusítás el is hallgattatta a túlélőket, az üldöztetés emléke tudattalanul, utalások, szorongások formájában mégis jelen volt/van a mindennapokban. A családi titkok nyomasztó jelenlétét érezték/érezik a háború után született generáció tagjai is.¹² A 2000-es évektől napjainkig a családi elfojtásokkal való szembenézés ismeretlen források felszínre kerülését, közzétételét eredményezte, emellett több alulról jövő kezdeményezés indult a társadalom csendjének felszámolására.¹³ Az 1956-os forradalom és a kommunista diktatúra elhallgatott történeteinek kutatása ugyancsak hozzájárul a 20. századi magyar történelem tabusított emlékezetének megismeréséhez.¹⁴ Fontos terepe a csendkutatásoknak a nőtörténetírás is. A női identitás formálódása, az emancipáció, az önéletírás és számos téma vizsgálata járult hozzá a nők történetének integrálásához a férfiak által írt és a dominált történetírásba.¹⁵ Továbbá historiográfiai adósságot törlesztettek az elmúlt években a nők ellen, a II. világháború alatt elkövetett erőszakot feltáró munkák.¹⁶

A társtudományokban és a 20. századi történeti kutatásokban tehát a csend hatékony hívószóként működik, így időszerűvé vált, hogy a korábbi korszakokkal foglalkozó társadalomtörténészek figyelme is erre a problémára irányuljon.

Források és problémák

A csend sokféle megközelítésmódja, és a vele kapcsolatban felmerülő jelenségek bemutatása során nyilvánvalóvá válhatott, hogy ezeket a kérdéseket a múlt kapcsán is vizsgálni lehet, tehát a csend történeti probléma is. Mindez felveti a kérdést, hogy milyen források segítségével lehet megragadni a múltbeli hallgatások és elhallgattatások történetét.

A csend a történeti munkának nemcsak témája, de az annak alapját jelentő forrásfeltárás gyakori tapasztalata, kutatási, módszertani probléma is.¹⁷ Az archívumok csendje (*archival silence*)

⁸ Parpart, Parashar 2019; Malhotra, Roowe 2013; Khalid, Holmes, Parpart 2024

⁹ Csenddel kapcsolatos tematikus számai voltak pl.: *Revue de la Société d'études anglo-américaines des XVIIe et XVIIIe siècles* (2016), *Ethnologie française* (2022), *Mots* (2013), *Memory* (2010)

¹⁰ pl. legutóbb 2024. nov. 23-24. A csend – multidiszciplináris konferencia. https://iti.abtk.hu/images/csend-konferencia_program.pdf

¹¹ Erős, Kovács, Lévai 1985; Virág 1996, 1999;

¹² Kovacs, Vajda 2002

¹³ Lásd például, György 2011; Fenyves 2015; <https://www.csillagoshazak.hu;> <https://www.facebook.com/groups/holokauszt.csaladom>

¹⁴ Lásd például, Kőrösi, Molnár 2006

¹⁵ Pető 2019; Gyáni 2021; Fedeles-Czeferner 2023 stb.

¹⁶ Pető 2018; Kunt 2019

¹⁷ Thomas, Fowler, Johnson 2017

kiterjeszhető a múzeumok, könyvtárakra is, ahol a forráshiány ugyancsak gyakori jelenség. Gondolhatunk a háborús forráspusztulásra, a szándékos – jellemzően rezsinváltásokat kísérő – iratmegsemmisítésre, történeti dokumentumok, műtárgyak magánkézbe kerülésére, elveszettek hitt emlékek megtalálására, a nyilvántartási gyakorlatokból, azok változásából fakadó anomáliákra (például az I. világháború után elcsatolt országok levéltáraiban), a gyűjtéspolitikai feminista kritikájára (a katonai, politikai elit tevékenységére fókuszáló archiválásra, vagy a férjéről és apáról elnevezett levéltári fondokban „elrejtett” női forrásokra), a személyes dokumentumok megkésett gyűjtésére, a terhelt családi múlt emlékeinek közösség előli elrejtésére, a közzététel (kiadványok, kiállítások) szelekciós eljárásaira, a digitalizálás által felvetett új kihívásokra (a hozzáférés és a személyi jogok versenye).

A hallgatás jellege miatt nem egyszerű vele kapcsolatban szóra bírni a fennmaradt forrásokat. A különféle dokumentumtípusok többféle módon reflektálhatnak a csend jelenségére és a vele kapcsolatos beállítódásokra és viselkedésmódokra. Bizonyos források a csendről mint követendő ideálról, elvárt viselkedésről beszélnek: ilyenek lehetnek az illemtankönyvek,¹⁸ a devóciós művek vagy éppen a tökéletes udvaroncot/fejedelmet bemutató szövegek, amelyekben kiderülnek a hallgatáshoz kötött korabeli értékek, erények, világossá válhat, hogy melyik csoporttól vártak el visszafogott, szűkszavú viselkedést, milyen pozitív (földi vagy túlvilági) eredménye lehet az önként gyakorolt hallgatagságnak.

A hallgatás kikényszerítését mutatják be az intézményi szabályzatok, a normatív források, a cenzúrát szabályozó előírások vagy a jogszokások, amelyekben erőteljesebb a hatalmi viszony, a szabályszegők büntetésének hangsúlyozása vagy éppen a szó megvonásának büntetesként való alkalmazása.

Számos narratív forrásban találkozhatunk a hallgatás gyakorlatának leírásával, hétköznapi viselkedés elbeszélésével peranyagokban, irodalmi művekben, egodokumentumokban, a hallgatást lázadésként alkalmazó¹⁹ vagy éppen tiszteletet sugárzó rítusok leírásával krónikákban, sajtóban.

Emellett megragadható magának az elhallgatásnak is az aktusa üres oldalakon, kihúzott sorokban, naplókából és levelekből gyanúsán hiányzó beszámolókból,²⁰ térképekből²⁰ és képi ábrázolásokból kihagyott vagy kiretusált részletekben, tudatosan háttérbe szorított szereplők megszólalásainak hiányán keresztül.

Mindezek a jelenségek a jól ismert történeti források újfajta megközelítésére hívják fel a figyelmet, ahol a szereplők, a korszak és a dokumentumok elmélyült ismeretére van szükség ahhoz, hogy egyáltalán felismerjük a kihagyás, elhallgatás gesztusait – hiszen nem tekintjük tudatos hallgatásnak, ha mondjuk középkori szerzők nem írnak a repülőgépről.²¹

A hallgatás kérdése tehát rendkívül sokféle történeti problémához kapcsolódva felvethető, a csend megjelenik a vallásgyakorlatban a misztikus élmények és az önfegyelmelés során, fontos alkotóeleme a társadalmi hierarchia kifejezésének a hallgatásra kényszerített vagy csendre nevelt, illetve a megszólalás jogával felruházott csoportok közötti interakciókban. A hallgatás szorosan kapcsolódik az információgazdálkodás, a tudományosság és a hatalomgyakorlás problémáihoz a titkolózás, a cenzúra, az eltussolás gesztusai, a zártkörű tudás, a színlelés, a politikai szimbólumok és a retorika technikái révén. A traumákhoz kötődő elhallgatás a történelmi események megélésének és feldolgozásának nagy problémakörére enged betekintést. Az általános történeti jelenségek mellett az is látható, hogy a hallgatás gyakran köthető korszakokként változó értékekhez, fogalmakhoz, kapcsolódhatnak nagy történeti folyamatokhoz és átalakulásokhoz, így vizsgálata valójában új, éles megvilágításba helyezhet

¹⁸ Dahmer 2016

¹⁹ Jung 2017

²⁰ Harley 1988

²¹ E. Bártfai 2023. 80.

fontos problémákat. A középkori kultúra szakrális jellege, a kora újkorban a civilizáció folyamata, a fegyelmezés terei és intézményei, a nyomtatással és a tudományosság fejlődésével együtt járó újfajta információkezelés, az újkorban a modernitás és az urbanizáció, vagy a 20. századi háborúk és totalitárius rendszerek kollektív traumái és hallgatásra kényszerítése mind új megvilágításba helyezhetők a hallgatás és a csend konkrét gyakorlatainak vizsgálatával.

Javasolt témák

- Elvárt csend – különböző társadalmi csoportok viselkedési normái, a hallgatagság, visszafogottság mint társadalmi ideál (nők, gyerekek, szolgák, udvaroncok csendje, sztoikus gondolkodás)
- Megszentelt csend – hallgatás ideálja és keretei a vallásgyakorlatban (aszkézis, misztika, szerzetesi *silentium*, meditáció, kvietizmus)
- Információkezelés és hallgatás – tudománytörténet, hadtörténet, sajtótörténet (cenzúra, titkolózás, tudásmenedzsment, kémelhárítás)
- Csend és politikum – a hatalomgyakorlás és a csend, tiltakozás és propaganda csendje (retorika, hallgatás mint tiltakozás, lázadás, passzív ellenállás, színlelés, *arcana imperii*)
- Kibeszéletlen múlt – elfojtás, elhallgatás, traumakezelés
- Intézményi csendek – szabályozott közösségekben elvárt titoktartás (eltussolás, összezárás, *omerta*, *blue wall of silence*, maffia, egyház, rendőrség, kódok)
- Kikényszerített csend – a fegyelmezés és a büntetés csendje (börtön, iskola, kórház, hadsereg által elvárt hallgatás, a csend mint büntetés)
- Társadalmi nemek és hallgatás – csendes nő ideálja az egyházban és társaságban, bíróság előtt és a politikában
- Az archívum csendje – hiányzó és létre sem jött források
- Az emlékezetpolitika csendje
- Az én és a másik elhallgatása az egodokumentumokban
- A test csendje – elvárt viselkedés az asztalnál és az ágyban (szexualitás, illedelmes evés, tabusított testi folyamatok), némaság és siketség
- A hallgatás etikája – titoktartás, hivatali titok, gyónási titok
- A modernitás és a csend – nagyváros zajai és a természet csendje, intimitás

A Hajnal István Kör doktori szekciót is meghirdet konferenciáján. Ebben tematikai kötöttség nélkül mutathatják be társadalomtörténeti kutatásaikat azok a kollégák, akik jelenleg dolgoznak doktori disszertációjukon vagy az elmúlt évben védték meg azt. Célunk az, hogy fórumot biztosítsunk azoknak a fiatal társadalomtörténészeknek, akiknek a kutatása nem illeszkedik az adott évi konferencia tematikájába.

Kérjük az érdeklődőket, hogy a maximum egy oldal terjedelmű szinopszisokat 2025. május 18-ig küldjék el a hajnaltitkar@gmail.com címre, külön jelölve, ha a doktori szekcióban kívánnak részt venni. A beérkezett anyagok alapján a Hajnal István Kör választmánya által felkért szervezők 2025. június 6-ig állítják össze a konferencia programját, és erről 2025. június 10-ig értesítést küldenek a résztvevőknek.

Bibliográfia

- Aminzade, Ronald R. et al.: *Silence and Voice in the Study of Contentious Politics*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Ben-Ze'ev, Efrat, Ruth Ginio, Jay Winter: *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- Burke, Peter: Notes For a Social History of Silence in Early Modern Europe. In: Uő: *The Art of Conversation*. Cambridge: Polity Press, 1993. 123-142.
- Cesarani, David, Eric J. Sundquist, eds.: *After the Holocaust: Challenging the Myth of Silence*. London–New York: Routledge, 2012
- Corbin, Alain: *Histoire du silence. De la Renaissance à nos jours*. Paris: Albin Michel, 2016. (*History of Silence - from the Renaissance to the Present Day*. Cambridge: Polity Press, 2018.)
- Czeferner, Dóra: *Kultúrmisszió vagy propaganda? Feminista lapok és olvasóik Bécsben és Budapesten*. Budapest: BTK TTI, 2021.
- Dahmer, Cornelia: « “Still, however, it is certain that young ladies should be more apt to hear than to speak“: Silence in Eighteenth Century Conduct Books for Young Women », *XVII-XVIII* 73 (2016): 123-145.
- Dragojlovic, Ana, Annemarie Samuels: Tracing silences: Towards an anthropology of the unspoken and unspeakable, *History and Anthropology* 32. (2021) 4: 417-425.
- E. Bártfai László: *A hallgatás alakzatai. Pontok, vonalak, síkidomok*. Budapest: Semmelweis Kiadó, 2023.
- Erős Ferenc, Kovács András, Lévai Katalin: “Hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok?” *Medvetánc* 2–3. (1985): 129–144.
- Fedeles-Czeferner, Dóra: *Nőmozgalom, nemzetköziség, önreprezentáció. Feministák az Osztrák-Magyar Monarchia alkonyán*. Pécs: Kronosz, 2023.
- Fenyves, Katalin (szerk.): *Holokauszt és a családom*. Budapest: Park, 2015.
- Ferguson, K.: *Silence: A Politics. Contemporary Political Theory*, 2(1) (2003): 49–65.
- G. Etényi Nóra, Horn Ildikó (szerk.): *Színlelés és rejtőzködés: a kora újkori magyar politika szerepjátékai*. Budapest: L'Harmattan, 2010.
- Good, Byron J.: Afterword: Haunted histories and the silences of everyday life, *History and Anthropology*, 32 (2021) 4: 516–526.
- Greenspan, Henry: The Unsaid, the Incommunicable, the Unbearable, and the Irretrievable. *The Oral History Review* 41 (2014) 2: 229–243.
- Gyáni Gábor: *Az elveszített múlt. A tapasztalat mint emlékezet és történelem*. Budapest: Nyitott Könyvműhely, 2010.
- Gyáni Gábor. *A nő élete – történelmi perspektívában*. Budapest: BTK, 2021.
- György Péter: *Apám helyett*. Budapest, Magvető, 2011.
- Horváth J. András, „Lesz-e múltad Kovács János? – személyes magániratok Budapest Főváros Levéltárában”, *Budapesti Negyed* 68. (2010): 3–20.
- Horváth Sándor: *Feljelentés. Egy ügynök mindennapjai*. Budapest: Libri, 2017.
- J. B. Harley, Silences and secrecy: The hidden agenda of cartography in early modern Europe, *Imago Mundi: The International Journal for the History of Cartography*, 40. (1988) 1: 57-76.
- Jablonczay, Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere: A holokauszt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk* 64. (2019) 2: 77-110
- Jung, Theo: Le Silence du Peuple, The Rhetoric of Silence During the French Revolution.. *French History* 31. (2017) 4: 440-469.

- Khalid, Aliya, Georgina Holmes, Jane L. Parpart, eds.: *The Politics of Silence, Voice and the In-Between: Exploring Gender, Race and Insecurity from the Margins*. London: Routledge, 2024.
- Kidron, Carol A.: Breaching the wall of traumatic silence: Holocaust survivor and descendant person–object relations and the material transmission of the genocidal past. *Journal of Material Culture* 17. (2012) 1: 3–21.
- Kidron, Carol A.: Emancipatory voice and the recursivity of authentic silence: Holocaust descendant accounts of the dialectic between silence and voice. *History and Anthropology*, 32. (2021) 4: 442–461.
- Kidron, Carol A.: Toward an Ethnography of Silence: The Lived Presence of the Past in the Everyday Life of Holocaust Trauma Survivors and Their Descendants in Israel. *Current Anthropology* 50. (2009) 1: 5–27.
- Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészkorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.
- Kovács Éva, Vajda Júlia: *Mutatkozás. Zsidó identitástörténetek*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002.
- Kőrösi Zsuzsanna, Molnár Adrienne: *Titokkal a lelkemben éltem – Az ötvenhatos elítéltek gyermekeinek sorsa*. Budapest: 1956-os Intézet, 2006.
- Kunt Gergely: *Kipontozva... Nemi erőszak második világháborús naplókban*. Budapest: Osiris, 2019.
- Malhotra, Sheena, Aimee Carrillo Rowe, eds. *Silence, Feminism, Power: Reflections at the Edges of Sound*. London: Palgrave Macmillan, 2013.
- MacCulloch, Diarmaid: *Silence. A christian history*. New York: Viking, 2013.
- Murray, Amy Jo Kevin Durrheim: *Qualitative Studies of Silence: The Unsaid as Social Action*. Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
- Németh Krisztina: Beszédes hallgatás A csend interpretálása és a megismerés dilemmái a társadalomtudományi kutatásban. *Szociológiai Szemle* 27. (2017) 2: 4–22.
- Parpart, Jane L, Swati Parashar: *Rethinking Silence, Voice and Agency in Contested Gendered Terrains*. London: Routledge, 2020.
- Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest: Jaffa, 2018.
- Pető Andrea: *Láthatatlan elkövetők. Nők a magyarországi nyilas mozgalomban*. Budapest: Jaffa, 2019.
- Russell, Aidan: *Truth, Silence And Violence In Emerging States: Histories Of The Unspoken*. London: Routledge, 2019.
- Santos, Luísa: *Cultures of Silence: The Power of Untold Narratives*. London: Routledge, 2022.
- Schafer, R. Murray: *The soundscape: our sonic environment and the tuning of the world*. Rochester: Destiny Books, 1994. (eredetileg *The tuning of the world*, New York: Knopf, 1977.)
- Sim, Stuart: *Manifesto for Silence: Confronting the Politics and Culture of Noise*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2007.
- Thomas, David Simon Fowler, Valerie Johnson: *The Silence of the Archive*. London: Facet Publishing, 2017.
- Toronyi Zsuzsanna: A múltat végképp eltörölni... *Targum*, 1 (2022): 133–151.
- Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára*. Budapest, KÚT, 1996.
- Virág Teréz (szerk): *A társadalmi traumatizáció hatásai és pszichoterápiájának tapasztalatai*. Budapest: Animala, 1999.
- Zombory Máté: A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle* 27. (2017) 2: 23–40.
- Zombory Máté: *Traumatársadalom. Az emlékezetpolitika történeti-szociológiai kritikája*. Budapest: Kijárat Kiadó, 2019.